

Den döda modern som daggas av ormar

Några anteckningar kring luxuria-motivet »femme aux serpents«

Av OLOPH ODENIUS

Likt en Tundalus, en Dante eller en Olav Åsteson färdades också aposteln Paulus ledsagad av ärkeängeln Michael genom underjorden och fick där skåda alla de straff, som de fördömda voro underkastade. Han fick bl. a. se unga mörka flickor klädda i svart med ormar, som klättrade eller ringlade sig runt dem.¹ Det var sådana, som hade hemfallit åt dödssynden luxuria (He sunt que non servaverunt castitatem usque ad nuptias, et maculate necaverunt infantes suos et in escam porcis vel canibus dederunt, et in fluminibus vel in aliis perdicionibus projecerunt et postea penitentiam non fecerunt). Berättelsen härom, Visio Sancti Pauli, som utgår från de märkliga orden i 2 Kor. 12: 2–4, förelåg redan på 300-talet i åtminstone två redaktioner på grekiska.

Inom konsthistorien har man i detta textavsnitt velat återfinna ett av de första exemplen i litteraturen på en gestaltning av luxuria, som i konsten skulle nå sina mest representativa uttryck under 1100-talet.² Som en ikonografisk prototyp har man pekat på en antik gestaltning av Moder Jord såsom en kvinna, som ger di åt djur. Motivet förekommer ännu i tidig medeltida konst. På fem av 28 kända fragment av s. k. Exultet-rullar³ från södra Italien uppträder t. ex. en kvinna, som ger di åt djur. På två av dessa miniatyurer – i Cod. Add. 30337 i British Museum från 1000-talet och Cod. Vat. Barb. lat. 592 i Biblioteca Vaticana – ser man i ett enkelt tecknat landskap den nakna överkroppen på en kvinna, som daggas av en orm och en tjurkalv, medan de tre andra – i Cod. 724 B I 13 i Biblioteca Casanatense från 900-talet, Cod. Vat. lat. 9820 i Biblioteca Vaticana och ett MS i Biblioteca Capitolare i Salerno – återge en kvinna med blottad överkropp och iförd en fotsid kjol ammande en tjur och en hjort; i höger hand håller hon en trädliknande kvast eller ett horn fyllt av blommor, och till vänster sitter en figur liksom försjunken i tankar. Kvinnorna sakna huvudbonader, håret får falla fritt ned åt sidorna. Samtida påskrifter utvisa, att kvinnorna föreställa Tellus eller Terra.

Från 1100-talet känner man flera bildreliefer med en kvinna, som ger di åt djur av olika slag (ormar, paddor, basilisker, o. a.). Frankrike, som företer den starkaste representationen, känner minst ett 20-tal reliefer med motivet från romanska kyrkor.⁴ Bilden förekommer ofta tillsammans med andra dödssynsbilder och brukar, oavsett vilka de daggande djuren än äro, benämnas »femme aux serpents». Émile Mâles uppfattning att denna bildtyp uppstått i Languedoc, torde väl grunda sig på den omständigheten, att man där har flera åldriga framställningar av motivet,⁵ medan Werner Weisbach håller före, att Måle icke lyckats föra sin tes i bevis, och i stället föreslår Burgund som motivets ursprungsområde.⁶ Där är det också, såsom redan Charles Desmoulins påvisade,⁷ välbekant från flera katedraler, den äldsta bilden återfinns möjligen också på ett kapitel i klosterkyrkan i Vézelay. Georg Troescher syns närmast ansluta sig till Weisbachs mening.⁸

Utanför Frankrike är »femme aux serpents» känd i Italien, Spanien, Tyskland och Norden. I fråga om dess spanska förekomst har Weisbach framhållit den roll cluniacenserna spelat som förmedlare. I Spanien förefaller motivet redan tidigt ha varit föremål för omvandlingar. En av de yngre bildframställningarna, en portalrelief av Pere Johan 1426 i katedralen i Tarragona, visar en djävuls överkropp i kvinnlig utformning, som daggas av två ormar.⁹ Troescher har i Tyskland identifierat »femme aux serpents» bland reliefer på huvudportalen i S. Jakob i Regensburg från ca 1140 och på Sydportalen i S. Maria zur Höhe i Soest från 1220/30. Ett kapitelfragment, som torde ha tillhört Johannisportalen från ca 1230/40 i dömen i Münster, återger troligen samma motiv.¹⁰ Flera nedslag i Sverige från 1100-talet äro kända: en relief på Väte kyrkas torn på Gotland i jämförelsevis god kondition och en betydligt sämre bevarad relief i Sköllersta kyrka i Närke. Sune Lindqvist är benägen att se en liknande luxuriaframställning också i den nedre scenen på en bildsten från Smiss i När socken på Gotland (nu Gotl. fornsal), men detta tolkningsförslag måste upptagas med försiktighet.¹¹ De romanska dopfuntarna i Knislinge, Lyngsjö och Östra Hoby kyrkor i Skåne uppta en relief med »femme aux serpents»;¹² hon återges sittande och ger di åt två basilisker på bilderna från Lyngsjö och Östra Hoby, åt två ormar på Knislinge-reliefen, där hon dessutom har en padda vilande i skötet. Den rikt utsmyckade huvudportalen på Åhus kyrka

i Skåne innehåller bl. a. en romansk relief med »femme aux serpents»: en barhuvad kvinna endast iförd en halvlång kjol sitter mellan två träd, från vars kronor två ormar ringla ned och dägga henne. Ur det danska dopfuntsmaterialet känner man motivet från reliefer på de romanska funtarna i Husby (Angel), Gelsted (Fyen) och Vester Egede; på en relief på en dopfunt från en himmerlandsk kyrka (nu i danska Nat.mus.) ser man endast delar av kvinnans överkropp och två drakar, som dägga henne. M. Mackeprang, som avbildat de danska funtarna, tolkar framställningarna som luxuriabilder.¹³

På 1100-talet och under de följande århundradena voro flera typer av luxuriaframställningar kuranta, och de tävlade med varandra i popularitet. Jean Adhémar, som starkt poängterat den antika förebilden till »femme aux serpents», påpekar sålunda, att luxuria redan på 1000-talet kunde gestaltas av en kvinna, som löser upp sin gördel, så i Cod. lat. 2077 i Bibliothèque Nationale. Ikonografien återgår på Prudentius.¹⁴ Desmoulins lade märke till att ett svin, som gav di åt smågrisar, stundom fick symbolisera luxuria. På en portalrelief i Remagen a. Rh. ser man tre diande kultingar. Adolf Katzenellenbogen vill med anförande av viss tvëkan se en luxuriaframställning i två 1100-talsreliefer, som visa en kvinna ridande på en gris,¹⁵ och Folke Nordström tolkar en kragstensrelief i Uppsala domkyrka, där en kvinna rider på en bock, som en symbol för samma dödssynd.¹⁶ Två kopulerande djur på den nu rivna abbotskyrkan i Münchsmünster från 1100-talet gestaltade enligt Troescher luxuria. Ofta får också kärleksparet utgöra sinnebild för de köttsliga begären, så på en relief i norra tvärskeppet i Lunds domkyrka och till häst på dopfunten i Valleberga kyrka i Skåne. Kärleksparet möter på en relief från 1100-talets senare del på västtornet i Hl. Trefaldighet i Stetten (Rheinpfalz) och på svenska och danska kalkmålningar med dödssyndsmannen. Stundom synas två huvudtyper ha gått upp i varandra. S. Croix i Bordeaux, som ej har färre än fem reliefer med »femme aux serpents» – daterade till ca 1120 – visar på åtminstone två av dem – kvinna som ger di åt ormar resp. åt paddor – på hennes högra sida en mansfigur, som oblygt kurtiserar henne.

En viss uppmärksamhet har ägnats kvinnans klädsel. På de franska relieferna återges hon ofta naken, men ibland är hon fullt klädd, så i S. Croix i Bordeaux. På de svenska och danska relieferna förefaller hon vara naken, möjligen iförd en kort kjol. Vätereliefen visar en

kvinna i kort veckad kjol och en armbeklädnad, som i stora hängande flikar struformigt öppnar sig mot handlovarna, samt en toppig mössa på ett rikt svallande hår. Desmoulins kände en enda 1300-talsbild av »femme aux serpents» – en relief i S. André i Bordeaux. Hon sitter där iförd en fotsid kjol och ammar med naken överkropp två basilisker. Huvudbonad saknas och syns överhuvud taget uppträda jämförelsevis sällan. Denna detalj är, såsom strax skall visas, kanske icke helt betydelslös.

Mycken lärdom har uppkallats vid försöken att tolka själva innehållet i »femme aux serpents». Måle hänvisade till den tidigare omtalade passagen i Visio Sancti Pauli om de unga mörka flickorna, men där talas det icke om någon form av digivning. Adhémar har efter V. Godard-Faultrier¹⁷ dragit fram ett viktigt ställe i den vision, som senare munken i klostret Montecassino, Albericus (d. ca 1140), mottog. Det talas där om kvinnor, som daggas av ormar. Det var sådana, heter det i det korta citatet, som hade vägrat att ge di åt moderlösa och föräldralösa. Men hur träffande detta än syns stämma överens med bilderna, lämnar texten likväl icke en uttömmande förklaring till, varför just dessa kvinnors straff skulle få illustrera dödsyndens luxuria, som ju inrymmer sinnlig åtrå och äktenskapsbrott. På ett annat ställe i visionen berättas också, att äktenskapsbryterskor hängdes upp på krokarna ovanför eldar.¹⁸ Weisbach har dragit fram belägg på hur Hildegard av Bingen och andra mystiker tänkte sig dödssynderna, och gemensamt för dem alla är att synderna uppträda i avskräckande gestalt. Efter August Closs¹⁹ erinrar han också om ett exempel i Speculum ecclesie av Honorius Augustodunensis, där det berättas om en yngling, som vid ett tillfälle anfäktades av köttsliga begär. På faderns råd drog han sig undan i ensamhet och sökte genom arbete släcka sin lust. Efter tjugo dagar ansattes han åter, en mulier aethiopissima²⁰ med fränstötande utseende visade sig för honom och förklarade sig vara den som i människornas hjärtan förefölle så åtråvärd. Vid åsynen av henne veko ynglingens begär. Beläggen ur den medeltida litteraturen om syndernas motbjudande skepnad kunna lätt mångfaldigas.

Om uppfattningen att »femme aux serpents» ikonografiskt utvecklats sig från en antik prototyp, som även senare uppträder med sitt ursprungliga innehåll i tidig medeltidskonst, visar sig vara välgrundad, syns man på motsvarande sätt få räkna med att symbolens innehåll

först långsamt och gradvis fixerades. Det blir härigenom multipelt med viss frihet för olika interpretationer på motivet.

Cod. Ups. C 415 c nedskriven troligen kort före 1470 i Tyskland och en gång tillhörig en kyrka i Butzbach i Oberhessen (f. 1^r och 181^v uppgiften *Liber capituli ecclesie sancti Marci in Butzbach*) är en typisk exemplarius. Trots det lilla formatet (181 blad, papper, 14.6 × 10.5 cm) innehåller den ett omfattande berättarstoff (ca 40–49 rader per sida); f. 2–8 finns ett alfabetiskt register med vid pass 380 alfabetiskt ordnade uppslagsord jämte tillägg allt ifrån *Abstinencia* till *Votum*.²¹ F. 26–29 förekommer ett avsnitt betitlat *Confessio*, och i detta lämnas f. 27^v/28^r resp. f. 28^r två exempel, som sägas vara hämtade från en viss *Helynandus*. Den senare texten lyder:

Quedam domina frequenter confitens peccata sua cuidam sacerdoti tandem mortua est. Idem autem sacerdos cum pro ipsa missam celebraret apparuit ei domina illa post altare cum duobus serpentibus ad mammillas eius pendentibus et ipsas comedentibus. Et interrogavit sacerdos quid hoc esset. At illa respondit propter peccata adulterij que non sui confessa, ex quo adulterio duos filios habui quos vir meus nutriuit sicut proprios. hec helynandus.

Denna berättelse låter sig mycket väl fogas samman med »femme aux serpents« och torde rymma åtminstone en av de tidigaste texterna, där man innehållsmässigt finner full överensstämmelse med motivets ikonografiska uttryck. Liksom de äldsta bilderna har berättelsen uppstått i Frankrike.

Kvinnan hade två gånger begått äktenskapsbrott, hon hade icke biktat sin synd utan låtit sin ovetande make uppfostra de två sönerna som sina egna, och var nu död, prästen läste mässan över henne. Hon hade sålunda två gånger hemfallit åt dödssynden *luxuria* och genom att icke underkasta sig *confessio* undandragit sig *penitentia* och fick nu efter döden lida sitt straff att daggas av två ormar.

När *Helinandus* ca 1160 föddes i *Ponteroy* eller *Angiville*, prydde redan »femme aux serpents« flera franska katedraler. Han har i några bevarade predikningar lämnat uppgifter om sig själv och sin familj. Fadern och farbrodern voro flandriska adelsmän, som på grund av obestyrkta anklagelser om förräderi måst lämna sitt land och funnit en fristad i Frankrike, där de blevo väl anskrivna vid hovet. *Helinandus* fick en mycket god uppfostran och hade som lärare ingen mindre än *Randolphus grammaticus*. Han visade tidigt stor skaldebegåvning

och rönt vid Philippe-Augustes hov stort erkännande som poet. Sin världsliga bana avbröt han i 25-årsåldern för att som cisterciensermunk inträda i klostret Froidmont i stiftet Beauvais. Här kom han att utveckla ett omfattande och betydelsefullt författarskap, som numera icke är känt till hela sitt omfång.²² Bevarade och publicerade²³ äro ett antal predikningar, som enligt Hans Hublocher vittna om fromhet, djup tro, retorisk förmåga och stor lärdom, några av de senare delarna – omspännande tiden 634–1204 – av en brett upplagd historia om världens öden allt ifrån världens skapelse fram till hans egen tid, samt en vita över fyra helgon inom den thebäiska legionen. Genom Vincentius Bellovacensis, som uttalat sin djupa aktning för Helinandus och hans verk, känner man ytterligare tre skrifter av hans hand: *De cognitione sui*, *De bono regimine principis* och *Epistola ad Galterum clericum*, som alla intagits i Vincentius' *Speculum historiale*. Man hyser ännu förhoppningar om att kunna påträffa ytterligare arbeten av Helinandus, så närmast delar av de 44 första böckerna av världshistorien, en apokalypskommentar och en skrift om Bernhard. För en större krets torde Helinandus vara mer känd genom det storslagna poemet *Les vers de la mort* i 49 strofer med tolv oktosyllabiska verser i var strof diktade någon gång under åren 1194–97.²⁴ Enligt tidens sed har han flitigt använt och citerat äldre arbeten, men särskilt som diktare anses han delvis nyskapande. Han åtnjöt ett stort anseende som förkunnare, hans predikoverksamhet sträckte sig över stora delar av Frankrike: år 1229 uppträdde han två gånger inför en universitetspublik i Toulouse. Han avled ca 1237 och kom i hemstiftet Beauvais att åtnjuta helgonrykte; som hans dag firas 3/2. Förgäves har jag i hans skrifter sökt återfinna berättelsen om den döda modern, som daggas av ormar, men den förefaller ha tillhört den del av hans produktion, som gått förlorad. En tidig avskrift tror jag mig dock ha funnit i Cod. Carnot. 212 från 1200-talet.²⁵ Efter en samling Mariamirakler f. 41^v–53 följa på f. 53^v–54 ytterligare sju mirakelberättelser. Den femte av dem rubriceras: *De muliere quae ob adulterium in confessione celatum apparuit cum duobus serpentibus mammas corrodentibus*. Av vikt för berättelsens popularisering bör ha varit att Helinandus tillhörde cistercienserorden, som tidigt hävdade exemplets värde som didaktiskt hjälpmedel.

Hos Helinandus, kanske även i Albericus' vision, uppträder

»femme aux serpents« som en gift kvinna, men så vitt jag kan finna, är hustruståndet ej särskilt framhållet på de omtalade relieferna. Där- emot är det obestriddigen en gift kvinna, som återges i gestalten »femme aux serpents« på en gotisk kalkmålning från 1300-talets senare del i Birkeröds kyrka på Nordsjälland ej långt från Öresund.²⁶ Hon tillhör uppenbarligen en dödssyndsgrupp – på hennes vänstra sida ses en naken man med ett blottat svärd löpande över halsen och bröstet, en ej ovanlig framställning av ira. Kvinnan daggas av två basilisker, och f. ö. naken bär hon på huvudet ett ordinärt höggotiskt hustrudok.

Det är knappast förvånande, att en så drastisk berättelse som denna kunnat verka inspirerande på den folkliga fantasivärlden. Enligt min mening kan man bl. a. spåra frändskap mellan »femme aux serpents« och sagokretsen om den frivilligt barnlösa hustrun, som vanligen för att bevara sin ranka skönhet offrar sin moderslycka (typerna E 411.2, Q 241, Q 251, Q 431.4, etc.). Då dessa sagor emellertid icke blivit föremål för en utförligare granskning, sedan Johannes Bolte vid sekelskiftet offentliggjorde sin fina studie över Nikolaus Lenaus dikt Anna,²⁷ är det ej möjligt att närmare ange deras släktskap. Ett återklangsmotiv vill jag likväl antyda. Flera skaldar ungefär samtida med Lenau hämtade stoff till dikter ur sagor om den frivilligt barnlösa hustrun. Bland dem var dansken Schack von Staffeldt (1769–1826).²⁸ I »Den ottende Søn« märker den fagra Thora en dag, att hon bär på ett foster, som hon icke vill föda fram. Hon kan hålla sitt tillstånd hemligt i sju månader genom att snöra sig, så möter hon en gumma, som uppmanar henne att ge »Hvad du skjuler under Beltet«. Gumman försvinner med det ofullgångna barnet, Thora lever lycklig vidare och får så småningom man och sju barn, som hon ömt vårdar. En dag rivs dock denna lycka sönder, ett vanskapt monstrum dyker upp skalligt och »med sortebruun Kind« och kräver sin rätt. Det är det ofullgångna barnet »vanfør for to Maaneders Savn«.

Thi slaar jeg om Eder min visne Arm,
og suger Melken af Eders Barm.
I var mig ret aldrig en Moder god,
thi drikker jeg nu Eders Hjerteblod.

Därpå daggade detta barn sin olyckliga moder i två månader och släckte därigenom hennes liv, dräpte sina sju bröder »Og blev til en Troid, saa fuul og saa fæl«.

NOTER

1. *P. Meyer* (ed.), *La Descente de Saint Paul en enfer. Poème français composé en Angleterre* (i: *Romania*. 24. 1895 p. 357–375) p. 368 f. *Visio Sancti Pauli* var också känd i Vadstena kloster, vilket bl. a. framgår av det avsnitt av *Cod. Ups. C 22* (tidigare *Vadstena I V quintus in ordine*), som i *J. H. Schröder* (pres.) & *O. M. Th. Rabenius* (resp.), *Glossarii latino-svethici specimen vetustum e codice mscr. Bibliothecae Reg. Upsal. 1. Upsaliae 1845*, p. VII nr. 19 rubriceras såsom *De Purgatorio tractatus, ab initio mutilus*. Det kan däremot nämnas, att det kapitel i den norska homilieboken, som där benämns *Visio sancti Pauli apostoli*, icke är identiskt med denna vision utan utgör en norsk version av kroppens och själens träta, cf. *O. Widding & H. Bekker-Nielsen*, *A debate of the body and the soul in old Norse literature* (i: *Mediaeval studies*. 21, 1959, p. 272–289), p. 274. En dansk översättning av *Visio* föreligger i *Cod. Holm. K 4*, avtryckt i *C. J. Brandt* (ed.), *De Hellige Kvinder, En Legende-Samling*. Khvn 1859 (*Dansk Klosterlæsning fra Middelalderen*. 1[:2].) p. 24 ff., om de olika redaktionerna cf. även *Th. Silverstein*, *The Vision of Saint Paul. New links and patterns in the Western tradition* (i: *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge*. Année 1959, tr. 1960, p. 199–248).

2. *E. Mâle*, *L'art religieux du XIIe siècle en France*. 3e éd. Paris 1928 p. 374 ff.

3. *Myrtila Avery* (ed.), *The Exultet rolls of South Italy*. 2. Princeton 1936 pl. XLV, CXXII, CXXXIX, CXLVIII, CLVI, även CCHII d. Cf. *Hildegard Giess*, *The sculpture of the cloister of Santa Sofia in Benevento* (i: *The Art bulletin*. 41. 1959 p. 249–256) p. 255 och fig. 25 relief från ca 1170/80 med en kvinna, som daggas av en tjur och en orm. En något skiljaktig framställning av *Terra* – en barhuvad kvinna med naken överkropp men utan djur – återfinns i ett karolingiskt psalterium, cf. *K. Löffler*, *Ein karolingischer Bildpsalter* (i: *Zeitschrift für Bücherfreunde*. N. F. 17. 1925 p. 83–95), p. 90 och p. 91 fig. 4.

4. *E. Mâle*, a. a., loc. cit.

5. *E. Mâle*, a. a., p. 375.

6. *Religiöse Reform und mittelalterliche Kunst*. Zürich 1945 p. 81, 204 f.

7. *Mémoire sur quelques bas-reliefs emblématiques des péchés capitaux* (i: *Bulletin monumental*. 11. 1845 p. 177–204, 259–278).

8. *Ein bayerisches Kirchenportal und sein Bilderkreis. Keltisches, Mediterranes und die Symbole der menschlichen Laster in der romanischen Bauplastik* (i: *Zeitschrift für Kunstgeschichte*. 17. 1954 p. 1–60) p. 41 f.

9. *J. Baltrušaitis*, *La troisième sculpture romane* (i: *Formositas romanica. Beiträge zur Erforschung der romanischen Kunst* Joseph Gantner zugeeignet. Frauenfeld 1958 p. 47–84) p. 76 f. och fig. 29.

10. Cf. *Th. Wieschebrink*, *Das Johannesportal am Dom zu Münster* (i: *Westfalen*. 37. 1959 p. 154–159) p. 156 bild 106, p. 157 identifieras fragmentet som *luxuria*. Andra framställningar av »femme aux serpents« återge *W. Tack*, *Die Kapitellornamentik des 13. Jahrhunderts am Paderborner Dom* (i: *Westfälische Zeitschrift*. 94. Abt. 2. 1938, p. 1–100), p. 70 och Abb. 138 och *Leni Telger*,

Die Münsterkirche zu Herford. Ihre Baugeschichte und entwicklungsgeschichtliche Stellung (ib. 92. Abt. 1. 1936, p. 89–192), p. 156 och Abb. 55 från kapitel på långhusfönster i denna kyrka.

11. Tre nyfunna bildstenar (i: Gotländskt arkiv. 27. 1955 p. 41–52) särsk. p. 42 ff. – L. uppfattar scenen så, att bildstenens kvinna (enl. p. 44 »snarast en kvinna») söker skydda sig mot ormarna, någon digivning kan ej iakttagas. C. R. Dodwell, *The Canterbury school of illumination 1061–1200*. Cambridge 1954 p. 72 tolkar en liknande framställning som en sirén, pl. 44 a, djurhållaren har en fiskstjärt. Om utvecklingen av detta motiv cf. R. Kohl, *Das Melusinenmotiv* (i: *Niederdeutsche Zeitschrift für Volkskunde*. 11. 1933 p. 182–227), som menar, att denna typ härstammar från »femme aux serpents», och K. Heising, *Über den Ursprung der Melusinen sage* (i: *Fabula*. 3. 1959 p. 170–181). J. Adhémar, *Influences antiques dans l'art du moyen âge. Recherches sur les sources et les thèmes d'inspiration*. London 1939 (Studies of the Warburg Institute. 8.) särsk. p. 182 ff. syns däremot vara benägen anta, att typen självständigt utvecklats sig ur den antika prototypen. Exempel på det mångtydiga i bildstenens djurhållare lämnar P. Burberl, *Die illuminierten Handschriften in Steiermark*. 1. Lpz. 1911 (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich. 4.) p. 179 och fig. 173 skäggig man med drakar samt p. 53 och fig. 51 den unge David med en björn och ett lejon. Om motivets utomordentliga expansion vittnar också *Elizabeth della Santa*, *L'oiseau qui lacère une tête humaine*. Un thème d'art commun à la côte occidentale des Amériques et à l'Océanie (i: *Mélanges Pittard*. Brive 1957 p. 331–358) fig. 22, 26 och 29. Det kan f. ö. nämnas, att Åhus-portalen, som bl. a. smyckas med en »femme aux serpents», även har en relief med en djurhållare (ormar). Slutligen må tilläggas att en Peter Feist 1958 vid Martin-Luther-universitetet i Halle-Wittenberg framlade en dissertation betitlad *Der Tierbezwinger. Geschichte eines Motivs und Probleme der Stilstruktur von der altorientalischen bis zur romanischen Kunst*, cf. även *idem*, *Aus der Geschichte des Tierbezwinger-Motivs. Zur Bedeutung des Orients für die Bildkunst des frühen und hohen Mittelalters* (i: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin*. 9. 1959/60, p. 125–138), särsk. bildmaterialet. Smisstenen har nyligen med tvekan tolkats som en Danielsframställning av Birgit Arrhenius & W. Holmqvist, *En bildsten revideras* (i: *Fornvännen*. 55. 1960, p. 173–192) p. 185 ff.

12. L. Tynell, Skånes medeltida dopfuntar. Sthlm 1913/21 p. 168.

13. Danmarks middelalderlige Døbefonte. Kbn 1941 p. 61.

14. J. Adhémar, a. a., p. 197 ff.

15. *Allegories of the Virtues and Vices in mediaeval art from early Christian times to the thirteenth century*. London 1939 (Studies of the Warburg Institute. 10.) p. 59 not 1.

16. *Virtues and Vices on the 14th century corbels in the choir of Uppsala cathedral*. Sthlm (tr. Upps.) 1956 (Figura. 7.) p. 94 ff.

17. *Annales archéologiques*. 3. Paris 1845 p. 65 f. Textstället även uppmärksammat i A. D'Ancona, *I precursori di Dante*. Firenze 1874 p. 63 ff.

18. *M. Asin* [y *Palacios*], Dante and the Divine Comedy. London 1926 p. 191 f. Denne förlägger visionsberättelsens uppkomst till 1200-talet mot den gängse meningen, att den tillhör 1100-talet.

19. Weltlohn, Teufelsbeichte, Waldbruder. Heidelberg 1935 (Germanische Bibliothek. Abt. 2: 37.) p. 15 f. Samma berättelse återfinns i något skiljaktig utformning hos Johannes Herolt (död 1468) i dennes Sermones discipuli de tempore et de sanctis vna cum promptuario exemplorum. Nürnberg 1492 som det 30:de exemplet under L i promptuariet under rubriken *Luxuria ostendit se iuueni in specie turpissime mulieris*; Herolt uppger dock källan vara *Vitae patrum*. Legendan är även känd i *Vincentius Bellovacensis*, *Speculum historiale*. 2 [Augsburg 1474] Lib. 15, cap. 104 De tentatione carnis och i *Vitae patrum*, cf. Herolt ovan och G. E. Klemming (ed.), *Klosterläsning*. Sthlm 1877/78 (SSFS 19.) p. 278.

20. Etiopierna få i den medeltida litteraturen ofta gestalta med det onda förbundna varelsor. Vanligen uppträda de som män, mindre ofta som kvinnor, cf. *Johannes Bromyard*, *Summa praedicatorum*. Nürnberg 1485 D II Art. I: VII, O Art. V: II, *Johannes Gobijs*, *Scala celi*. Ulm 1480 De oratione, *Mary Aquinas Delvin* (ed.), *The sermons of Thomas Brinton*, bishop of Rochester (1373–1389). 2. London 1954 (Camden soc. publ. 3: 86.) p. 397 f., 472, *Martinus Polonus*, *Sermones de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum*. Strassburg 1484 prompt. cap. VI: G, *Patrologiae cursus completus. Ser. sec.* . . . Lat. 143. Paris 1853 col. 573 f., *Petrus de Palude*, *Sermones thesauri novi de tempore*. Strasburg 1484 sermo LV under R.

21. Handskriften beskrivs av E. Rooth, Die mittelalterlichen deutschen Handschriften einschliesslich der lateinischen mit deutschen Bestandteilen der Universitätsbibliothek zu Uppsala (i: *Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsalien-sis*. 1. Upps. 1921 p. 40–96) p. 59 f. Om det tyska inslaget kan ytterligare nämnas, att det andra exemplet om Maria f. 99^r innehåller ett parti på tyska, likaså ett exempel f. 174 de contricione. Exemplasamlingen har kortfattat karakteriserats i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. 4. Malmö 1959 col. 94.

22. En god översikt av Helinandus' verksamhet lämnar H. Hublocher, *Helinand von Froidmont und sein Verhältnis zu Johannes von Salisbury*. Ein Beitrag zur Geschichte des Plagiates in der mittelalterlichen Literatur. Regensburg [1913] (Beilage zum Jahresberichte des K. Neuen Gymnasiums zu Regensburg für das Studienjahr 1912–1913.). – Ännu ett predikoexempel från Helinandus om *luxuria* återfinns hos *Johannes Gobijs*, a. a., under *luxuria* nr 5 med hänvisningen »Item refert Helimandus« (sic!). I *Liber de septem donis spiritu sancti* av Étienne de Bourbon (död 1261) möter en berättelse om femme aux serpents i starkt utvidgad form. En hederlig man hade en ofruktsam hustru, som först efter makarnas gemensamma böner blev havande och födde en son. Denne blev munk. Kvinnan tog sig en älskare och fick med denne två barn. Efter moderns död fick munken en gång under mässan se »matrem suam iuxta se, et duos dracones horribiles mamillas et totum corpus cruciantes« (cit. efter *Johannes*

Gobius, a. a., under confessio nr 3: 3.). En snarlik berättelse förekommer som predikoexempel i en utläggning om klädeslyx hos Johannes Herolt i sermo 83 i de tempore-serien av *Sermones discipuli etc.* (under J i ed. Nürnberg 1492). Det är här icke *luxuria* utan *superbia*, som brännmärks. En präst sägs ofta bedja för sin döda moder och önskar en dag få veta något om hennes tillstånd. Hon visar sig för honom invid altaret erbjudande en sorglig anblick. Hon förs fjättrad av två djävlar, ormar ringla sig runt hennes huvud, och över bröstet (*super pectus*) klamrar sig en padda fast, osv. Hon säger sig vara fördömd och sonens böner utan gagn. Varje detalj av sina plågor förklarar hon för honom. Den vämjeliga paddan måste hon bära, emedan hon burit alltför djupt urringade klänningar (*propter denudationem colli & mamillarum*). Herolt känner dessutom Étiennes legend, som han med källhänvisningen in *libro de donis* refererar i något skiljaktig form som det 39:de exemplet under L i *promptuariet*; på sonens fråga *Quid volunt dracones isti*, svarade modern, att hon begått äktenskapsbrott, fött två söner, *quos lactare debui*, och nu som fördömd plågades av dessa drakar. I Cod. Ups. C 392 (tidigare Vadstena D 2°8us), där avsnittet f. 180–287 förtjänar ett parentetiskt omnämnande på grund av de ovanligt talrika fornsvenska inslagen, har generalkonfessorn Johannes Borquardi († 1447) på f. 68^r givit berättelsen en intressant utformning i den fjärde sermonen på Dominica XX, som utgår från orden *Venite ad nuptias* (Matt. 22): *Exemplum de quadum muliere que in talibus se exercebat / mortua autem ea. filius eius sacerdos quidam frequenter pro ea orauit / & multum se affligebat vigiliis orationibus & ieiuniis Missas eciam & elemosinas multas pro ea faciebat Cum autem pro ea semel celebraret et desideraret feruenter scire aliquid de statu eius / vidit eam in spiritu iuxta altare a duobus demonibus detentam & igneis cathenis alligatam. Videbantur eciam de capite eius pendere pro superbis criminibus igninomj serpentes tamquam capilli & collum eius circumcingere / De manibus & pedibus & toto corpore exibat flamma / Et dictum est quod inutiliter orabat & laborabat eo quod erat dampnata quia moribatur inpenitens & sine confessione & sacramentis ecclesie / Et hoc illi contingebat pro ebrietate adulterio / superbo oriato / & huius mundi superuacuis gaudiolis quibus male vsa fuit in hoc mundo / Ecce karissimi quomodo hij qui ad deij nuptias venire desiderant debent a predictis . . .* Det kan slutligen tilläggas, att Christiern Pedersen i anslutning till sin utläggning på den första söndagen i advent skildrar »Et Jertegen om vkyskhed oc høfferdighed«, som återgår på de här refererade berättelserna, *C.J. Brandt & R.Th. Fenger* (edd.), *Christiern Pedersens Jærtegens-Postil*. 1. Khvn 1850 (*Christiern Pedersens Danske Skrifter*. 1.), p. 10 ff.

23. *Patrologiae cursus completus. Ser. sec. . . . Lat.* 212. Paris 1855 col. 477–1086.

24. *Fr. Wulff & Em. Walberg* (edd.), *Les vers de la mort par Hélinant, moine de Froidmont*. Paris 1905 (*Société des anciens textes français*. [Publ. 52].).

Heliandus var ej okänd för medeltidens svenskar; magister Matthias, Birgittas bikt-fader, hänvisar till honom vid det nionde exemplet om penitentia i sin *Copia exemplorum*, Cod. Ups. C 54, f. 100^v, och den spridda samlingen *Alfabetum*

narrationum, varav Cod. Ups. C 525 tillhört Vadstena (C V 15us) anför hans namn åtminstone ett total fall. Även den tidigare nämnde Johannes Borquardi återopar i ett fall Heliandus, Cod. Ups. C 392 f. 149.

Det kan tilläggas, att namnet Froidmont har en viss hemortsrätt i svensk fromhetshistoria. Cod. Ups. C 240, som S. Birgitta personligen satte ett stort värde på, och som kom att räknas bland hennes relikier – cf. texten på volymens utsida: Hunc librum qui intitulatur doctrina Bernardi ad sororem portauit beata mater nostra sancta Birgitta continuo in sinu suo. ideo inter reliquias suas asseruandus est – utgör en avskrift av Liber de modo bene vivendi ad sororem, författad av Thomas de Froidmont, cf. *J. Leclercq*, *Textes et manuscrits cisterciens en Suède* (i: *Analecta sacri ordinis cisterciensis*. 6. 1950 p. 125–130), p. 130.

25. *Catalogus codicum hagiographicorum Bibliothecae civitatis carnotensis* (i: *Analecta Bollandiana*. 8. 1889 p. 86–208) p. 191.

26. *R. Broby-Johansen*, *Den danske Billedbibel*. Khvn 1947 p. 211.

27. *Lenaus Gedicht Anna*. Mit Benutzung von Reinhold Köhlers Kollektaneen (i: *Euphorion*. 4. 1897 p. 323–333), även *idem*, *Zur Sage von der freiwillig kinderlosen Frau* (i: *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*. 14. 1904 p. 114–117). Som Bolte framhållit, fick Lenau uppslaget till dikten av Carl August Hagberg, som träffade L. vintern 1835 i Wien och i jan. 1836 i Stuttgart. H. har berättat härom i ett brev 23/1 1851 till L.:s svåger och biograf, Anton X. Schurz. De strövade bl. a. omkring i Wiens omgivning, H. berättade svenska folksagor och översatte folkvisor för L., som i stället underhöll H. med ungerska sagor. L. bearbetade sedan två av dessa svenska sagor. Utförligare har H. skildrat deras umgänge i brev till anhöriga – utg. av Th. Hagberg under titeln *Resa i Europa på 1830-talet*. Sthlm 1927. Man får där bl. a. veta, att L. uppskattade lustiga berättelser och hade en särskild svaghet för spökhistorier med lugubra inslag. I sin diktning inspirerades han främst av magistralt allvarliga ämnen gärna med diaboliska inslag. Tegnér, uppger H. vidare, var vid denna tid L.:s älsklingspoet. – Det kan även nämnas, att föreställningar om myllingar stundom ställas i samband med den frivilligt barnlösa hustrun, cf. t. ex. *G. A. Aldén*, *I Getapulien*. Vandringar och forskningar i Smålands bygder. Sthlm 1883, p. 120 f. och *E. Grip*, *Några bidrag till kännedom om svenskt allmogeliv*. Folksed, folketro och folkdiktning i Uppland. Sthlm 1817 p. 124.

28. *Chr. Winther* (ed.), *Danske Romanzer*, hundra og ti. 3e uppl. Kbhvn 1851 p. 88–91. Dikten tr. f. g. 1804.

Ovan: Kalkmålning från Birkeröd kyrka, Nordsjälland, 1300-tale:s slut. (Klischéen har benäget ställts till förfogande av Gyldendal, jfr *R. Broby-Johansen*, *Den danske Billedbibel*. Kbhvn. 1947 p. 211.)

Överst på nästa sida: Detalj av himmerlandsk dopfunt. (Klischéen har benäget ställts till förfogande av Selskabet til Udgivelse af danske Mindesmærker, jfr *M. Mackeprang*, *Danmarks middelalderlige Døbefonte*. Kbhvn. 1941 fig. 248b).

Nederst: Detalj av dopfunt i Östra Hoby kyrka, Skåne. (Fot. ATA.)

